

MARA TENA JUU YA USARUFISHAJI (SUALA LA MWANA)

NELLI V.GROMOVA

Dhana ya usarufishaji, kama Kamusi ya Isimu na Lugha inavyoeleza, ni ubadilishaji wa neno huru ama mofimu huru yenye maana ya kisemantiki na kuifanya mofimu funge na yenye maana ya kisarufi zaidi. Tunaposema kuhusu usarufishaji, mara nyingi tunamaanisha hasa ubadilishaji wa neno huru liwe mofimu. Miongoni mwa aina zote za maneno, ambazo zinaweza kusarufishwa, zile zinazotumika mara nyingi zaidi ni nomino na vitenzi. Mifano ya usarufishaji wa vitenzi huru viwe mofimu inajulikana wazi na hata ikawa ya kimapokeo: hiyo ni mofimu ya wakati ujao *-ta-* inayotokana na kitenzi *-taka*, au mofimu ya hali timilifu *-me* inayotokana na kitenzi huru cha lugha za mamebantu *-mala* n.k. Vivyo hivyo neno *kati* ya ngeli ya 13 yenye kiambishi awali *ka-*, iliyotoweka katika Kiswahili cha kisasa, likawa kihusishi *katika*.

Mifano hiyo inaonyesha wazi matokeo ya usarufishaji uliotokea zamani na hata siku hizi wazungumzaji wa Kiswahili wanazitumia mofimu hizo zilivyo bila ya kujua asili yao. Lakini mwenendo huo wa usarufishaji ni hai, na usarufishaji unaendelea kutendeka katika lugha ya siku hizi. Kwa mfano, sasa tunaweza kushuhudia hatua zote za usarufishaji wa kitenzi kisaidizi *-isha*, kuanzia kitenzi huru hadi mofimu *-sha*: amekwisha kusoma > amekwisha soma > ameishasoma > ameshasoma > *ashasoma*.

Nomino pia zinashiriki katika njia za usarufishaji zikitumika kama “vifaa vya ujenzi” wa mofimu zenye maana ya kisarufi. Hapo nataka kuzungumzia machache juu ya leksimu *mwana* ambayo inatumika sana katika kuunda nomino ambatani. Leksimu hiyo *mwana*, ikitumika kama sehemu ya kwanza ya nomino ambatani, ina uwezekano mkubwa wa utungaji wa maneno mapya.

Tukilinganisha data za kamusi kubwa tatu za Kiswahili yaani Kamusi ya F. Johnson ya mwaka 1939, kamusi ya Kiswahili Sanifu ya mwaka 1981 na kamusi ya Swahili -Deutch iliyotolewa mwaka jana tutaona kwamba idadi ya maneno ambatani yanayoanza na leksimu *mwana* imeongezeka sana. Hivyo, katika kamusi ya kwanza yameorodheshwa maneno ambatani 8 ya aina hiyo yaani *mwanadamu*, *mwanafunzi*, *mwanamke*, *mwanamume*, *mwanamwali*, *mwanamaji*, *mwanasheria*, *mwanavyuoni*. Maneno hayo yana maana ya “mtu”. Tena katika kamusi hiyo yamo maneno 4 yanayotaja vitu tofauti, yaani *mwanasesere* mtoto wa bandia, *mwanamimba* ugonjwa fulani, *mwanamizi* aina ya kaa mdogo, *mwanashanga* upepo wa kaskazini. Kundi la kwanza la maneno yanayotaja watu ndilo linaloongezeka sana katika lugha ya Kiswahili cha siku hizi. Kundi la pili ambalo halihusiki na watu, pia limeongezeka, lakini si sana, maneno yaliyoingizwa katika kamusi ni *mwanaabudu* mtoto wa bandia, *mwanandani* sehemu wazi iliyo katika kaburi na *mwanakondoo* mtoto wa kondoo, lakini maneno

hayo hatuwezi kuyataja mapya, ni maneno ya zamani, pengine ni maneno ambayo watungaji wa kamusi walisahau kuyaorodhesha tu.

Tukiangalia maumbo na maana ya nomino ambatani zinazotaja watu tunaweza kuona kwamba nomino hizo kwa jumla ni za aina mbili. Aina ya kwanza ni maneno yale yaliyojengwa kwa kutegemea muundo wa kipashio milikishi: mwana + *wa* unganifu + nomino. Inadhihirika kuwa neno ambatani la aina hiyo linajengwa na maneno matatu, lakini ile mofimu ya *-a* unganifu, inayoambatishwa kwenye kiambishiawali cha ngeli ya kwanza, inadondoka. Hivyo maana ya neno ambatani *mwanadamu* ni mwana wa Adamu, manake ni mwana ambaye kwa hali yoyote ni mali ya Adamu, vivyo hivyo *mwanasheria* ni mwana wa sheria, manake ni mwana ambaye ni kwa njia hii ama ile anamilikiwa na sheria, ni mwana anayefuata na kuilinda sheria n.k.

Aina ya pili ya uundaji wa maneno ambatani ni tofauti kidogo, inategemea ambatano lililo "safi", yaani muundo wake ni: *mwana* + nomino. Hivyo maana ya neno ambatani *mwanamwali* ni mwana aliye mwali, *mwanamume* ni mwana aliye mume, sio mwana anayemilikiwa na mume kama ilivyokuwa katika muundo wa aina ya kwanza. Tena maneno ya kundi la pili yanatofautiana kimofolojia na maneno ya kundi la kwanza katika kuunda uwingi wao: kila sehemu ya nomino ambatani inachukua viambishi ngeli vya uwingi, kwa mfano, *mwanamume* > *wanawaume*, *mwanamke* > *wanawake*. Maneno hayo wa kundi hilo la pili yanawataja watu kutokana na umri au jinsia zao. Idadi ya maneno ambatani yaliyojengwa kwa muundo wa pili haikuongezeka katika lugha ya kisasa, inamaanisha kwamba muundo huo si muundo zalishi.

Lakini idadi ya maneno ambatani yanayotaja watu wengine yaani kundi la kwanza imeongezeka mno, muundo huo unaweza kuzaa idadi ya maneno mapya mengi yasiyo na kikomo. Katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu yamo maneno ambatani ya aina hiyo yanayoanzia na *mwana* kwa mara mbili zaidi, na kamusi ya Swahili-Deutsch ina maneno ambatani ya aina hiyo, ambayo idadi yao imeongezeka kwa mara 7 zaidi kwa kulinganisha na kamusi ya Johnson:

F.Johnson 1939	KKS 1981	Swahili-Deutsch 2000	
mwanadamu	mwanaanga	mwanabima	mwanamasumbwi
mwanafunzi	mwanachama	mwanadini	mwanamazingira
mwanamke	mwanachuoni	mwanadiplomasia	mwanambio
mwanamume	mwanagenzi	mwanafalaki	mwanamgambo
mwanamwali	mwanahalali	mwanafalsafa	mwanamichezo
mwanamaji	mwanaharamu	mwanafasihi	mwanamji
mwanasheria	mwanahewa	mwanagazeti	mwanamkutano
mwanavyuoni	mwanamaji	mwanahistoria	mwanamuziki
	n.k.	n.k.	

Kwa jumla katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu yamo maneno ambatani yanayowataja watu 19, ingawa kati yao kuna maneno mawili ambayo kusema kweli si maneno ambatani bali ni mafungu ya maneno ama vipashio vinavyounganisha neno na kivumishi chake, maneno hayo

ni *mwanahalali* mtoto anayezaliwa na wazazi waliofunga ndoa na *mwanaharamu* mtoto aliyezaliwa nje ya ndoa. Kwa kutojali maandishi hayo ya kuunganisha maneno mawili, kisintakisia maneno hayo ni sawa mafungu ya maneno mengine yaliyo huru kama yale *mwana* mzuri au *mwana* mkubwa n.k ambayo kama kawaida hayaandikwi pamoja.

Kamusi ya Swahili-Deutch ina maneno ambatani yanayowataja watu wapatao 56. Watungaji wa kamusi ya mwisho waliorodhesha maneno ambatani mapya mengi yanayoanzia na *mwana* lakini si yote, kwa sababu maneno ya aina hiyo yanaendelea kubuniwa kwa wingi, na wale wanaochangia katika uundaji wa maneno mapya ni wataalamu wa lugha pamoja na wazungumzaji wa kawaida. Mbinu hii ya kujenga maneno ambatani ambayo ni majina ya watu inatumika na wazungumzaji wa Kiswahili kwa mapana na marefu siku hizi. Inawezekana kutaja, kwa mfano, maneno kadhaa ambayo hayajaingizwa katika kamusi za Kiswahili zilizopo: *mwanasarufi* (Mulika, N 19, 1987, uk. 83), *mwanaleksikografia* (J.S.Mdee. Nadharia na historia ya leksikografia, 1997, uk. vii), *mwanafiziolojia*, *mwanabotania*, *mwanafizikia* (English-Swahili dictionary, 1996), *mwanaharashi*, *mwanamchuro*, *mwanamkembe* (Wamitila, uk. 182), *mwanakozi*, *mwanashule*, *mwanaharakati*, *mwanahizaya*, *mwanamitindo* n.k., ambayo huandikwa magazetini au husikika katika maongezi ya kawaida ya watu mitaani. Mfululizo huo wa majina ya watu unaweza kuendelewa sijui mpaka wapi, kwa sababu kinadharia muundo huo wa kujenga majina ya watu hauna kikomo. Sigusii hapa maneno ambatani yanayoanzia na *mwana* ambayo ni majina ya watu binafsi, majina ya wanaume na wanawake kama yale Mwana Kupona, Mwanameka, Mwanamvua=Mwamvua, Mwanaidi n.k.

Sasa tupekue maana ya kisarufi ya majina ambatani hayo ya watu. Kama nilivyosema juu, maneno ambatani ya aina hiyo yanajengwa kwa kutegemea muundo asilia: N1 + -a unganifu + N2. Kwa upande wa kushoto daima husimama neno *mwana*, katikati ya kipashio hicho ilikuwa imechukuliwa na kiangama -a, ambacho kinadondoka, na kwa upande wa kulia husimama jina la mguso au la dhahania. Kufuatana na misingi ya kimofolojia maneno, yanayotaja sifa yenye uonyeshi au umilikishi, lazima yawe na kiambishi awali katika lugha ya Kiswahili. Hapo kiambishi awali huambatishwa kwenye -a unganifu.

Kiangama hicho *wa*, kwa maoni ya C.Lehmann (anakiita kama "attributor"), ni "coconstituent of attribute. It becomes clitic to the attribute; and further grammaticalization, which may be observed in the related language Tswana, leads to its prefixation". Anatoa mfano: *mo-sadi w-a+mo-tsomi* "mke wa mwindaji", ambako hiyo -a unganifu inaandikwa pamoja na neno la pili. Nafikiri kuwa mfano ulio dhahiri zaidi, unaothibitisha wazo hili, unaweza kutolewa toka lugha ya Kizulu: *umfazi wenkosi* "mke wa mtemi" ambako neno *wenkosi* linatokana na *wa+inkosi*, na vokali [a] na [i] zikiunganishwa zinabadilika ziwe [e]. Usarufishaji katika Kiswahili unakwenda mbele zaidi, mofimu hiyo *wa* unganifu katika majina ambatani ya watu haiunganishwi na neno la pili bali inabadilika iwe mofimu kapa lakini maana yake ya kisarufi inahifadhika na kufanya kazi yake ya kisarufi.

Maana ya kisarufi ya neno ambatani lenya kuanzia na *mwana* inasababishwa na maana ya kiangama -a. Kama kawaida, maana ya kisarufi ya kiangama hiki -a kinafanuliwa kuwa ni

mali inayomilikiwa, na kiangama chenyewe kinaitwa kama kimilikishi. Fr.C.Kapinga anatoa ufafanuzi wa jumla wa maumbo milikishi kuwa yanajulisha ni “mali ya nani”, hasa anapoeleza maana ya *-a* unganifu inayotumika katika kuunda vivumishi vimilikishi. Anahesabu hiyo *-a* unganifu kama “mzizi wa kwanza wa vimilikishi”. Akiongea juu ya vivumishi vya jina kwa jina, anaandika hivi: “Maneno yanayounganishwa jina kwa jina ni mafungu ya maneno ambayo yote ni majina, na jina mojawapo hulieleza lingine. Jina linaloongeza maana ya jina lingine kwa namna ya sifa au kwa namna ya uainisho hufanya kazi ya vivumishi. Kwa mfano nikisema: “mtu wa hekima”, jina “hekima” limetumika kama kivumishi cha sifa inayoshirikishwa kwa jina “mtu” kwa njia ya kijenzi cha *-A* unganifu” (Kapinga, uk. 61). Lakini uhusiano wa kisarufi kati ya maneno mawili ambayo moja hulieleza jingine ni tofauti: kivumishi halisi ambacho Kapinga anakiita “kivumishi cha sifa” kinapatanishwa na neno kuu la kipashio kwa kuambatisha moja kwa moja kiambishi ngeli kwenye mzizi wake, kwa mfano, kitabu kikubwa; eti kivumishi cha jina kwa jina kinapatanishwa kwa msaada wa *-a* unganifu, uhusiano wa kisarufi katika ya majina ya kipashio hicho unaweza kuelezwa kama uhusiano wa mmilikiwa na mmiliki, kwa mfano, katika kipashio “nyumba ya baba” mmiliki ni baba na mmilikiwa ni nyumba. Vivyo hivyo katika kipashio *mwanachama* mmilikiwa ni mwana na mmiliki ni chama, manake uhusiano uliopo katika eti kiitwacho kivumishi cha jina kwa jina ni umiliki. Kwa maneno mengine, kivumishi cha sifa ni “adjective attribute” na kivumishi cha jina kwa jina ni “possessive attribute” (C.Lehmann, uk. 68). Na “possessive attribute” peke zao tu, ambazo katika lugha ya Kiswahili zinazoanzia na *mwana*, zinaweza kusarufishwa zikiunda majina ya watu.

Kwa maoni ya Kapinga, vivumishi vya jina kwa jina huweza kugawanyika katika mafungu mawili: Vivumishi vya ushirikisho na Vivumishi vya uainisho. Kwa jumla, maneno ambatani ambayo upande wao wa kushoto huchukuliwa na neno *mwana*, yanaeleza maana muhimu hizo mbili, na zaidi ya hayo yanaonyesha vivuli vingine vya maana, vinavyosababishwa na maana ya neno lililomo upande wa kulia wa neno ambatani. Nitatoa mifano michache ielezayo maana ya maneno ambatani yanayowataja watu:

- Ushirikishwaji wa mtu katika **jumuia** fulani: *mwanachama* ni mtu anayeshiriki katika chama, *mwanamkutano* ni mtu anayeshiriki mkutano, *mwanakamati* ni mtu ashirikiaye kazi ya kamati fulani, *mwanasemina* ni mtu ashirikiaye kazi ya semina, *mwana-CUF* ni mshiriki wa jumua hiyo ya CUF n.k.;
- Ufuataji wa **mwelekeo** fulani: *mwanadini* ni mtu anayefuata dini maalum; *mwanamazingira* ni mtu anayefikiri kuwa kulinda mazingira ni muhimu, hivyo anaungana na wengine katika kushikilia mwelekeo huo, *mwanasiasa* ni mtu anayeshikilia siasa fulani n.k.;
- Uainishaji wa **ujuzi** wa mtu: *mwanaisimu* ni mtu anayeshughulikia isimu ya lugha yoyote ile, *mwanafalsafa* ni mtu anayeshughulikia falsafa, *mwanauchumi* ni mtu aliyepata maarifa katika fani ya uchumi, *mwananadharia* ni mtu anayeshughulikia nadharia ya sayansi fulani n.k.;

- Uainishaji wa **kazi** ya mtu: *mwanasarakasi* ni mtu anayefanya kazi katika sarakasi, *mwanasoka* ni mtu ambaye kazi yake hususan ni kucheza soka, *mwanagazeti* ni mtu anayefanya kazi katika gazeti, *mwandishi gazeti* n.k.;
- Uainishaji wa **mahali pa kazi** au shughuli: *mwanashule* ni mtu anayesoma shuleni, *mwanakoleji* ni mtu anayesoma au kufanya kazi katika koleji, *mwanajeshi* ni mtu anayetumikia jeshini na mahali pa kazi yake ni jeshi n.k.;
- Hali ya kumilikiwa au hali ya **uhusiano** wa watu: *mwanakijiji* ni mtu ambaye ni mmojawapo wa wakaaji wa kijiji, ambao wana mamlaka juu yake, *mwanakikoa* ni mmojawapo wa kikoa, *mwanajamii* ni mmojawapo wa jamii n.k.

Vivuli vya maana ya neno ambatani vinapambanuliwa kwa majina ambayo yanaonyesha mshikamano baina yao na neno *mwana* litangulialo, yaani vivuli vya maana vinaundwa kutokana na maana ya kimsamiati ya majina mawili yanayunganishwa vikichanganywa na maana ya kisarufi ya umiliki dhahania ya kiangama -a. Maana ya kisemantiki ya neno ambatani huainishwa kijumla na maana ya kijenzi chake cha pili kinachovumisha kijenzi cha kwanza. Kijenzi cha pili huonyesha sifa mbalimbali za mtu anayetajwa kwa jina la “*mwana*”. Neno ambatani la aina hiyo linajengwa kwa kutumia maneno yaliyomo katika msamiati wake. Ikiwa ipo haja ya kumwita mtu fulani kwa jina jipya, mzungumzaji wa lugha ya Kiswahili anaweza kwa urahisi kujenga neno ambatani jipya kwa kutegemea muundo ulio tayari wa *mwana* + N. Inamaanisha kwamba muundo huo ni wazi, ni muundo usiofungwa, na kijenzi chake cha pili kinaweza kuwa takriban kila nomino inayotaja jumuiia, vyama, mashirika, shughuli, mahali pa kazi, umiliki, uhusiano baina ya watu n.k. Hivyo, mzungumzaji akikosa neno anaweza kuliunda bila ya shida yoyote. Kwa mfano, mhusika wa riwaya “Tata za Asumini” iliyotungwa na S.A.Mohamed, aliporuka kwa ndege kwa mara ya kwanza maishani mwake, anaunda neno jipya *mwanandege* (uk. 31) badala ya maneno yaliyomo tayari *mtumishi wa ndege* ama *mtumishi wa abiria*. Inaonekana kwamba neno ambatani hili lililo jipya ni fupi na rahisi kutamkwa kuliko yale yaliyopendekezwa na Kamusi ya lugha sanifu.

Lazima kusema kwamba maana ya kisemantiki ya neno ambatani mara nyingi inategemea sitiari, na sitiari inahusu maana ya kila kijenzi cha neno ambatani. Kwa mfano, neno ambatani *mwanandege* nililotaja juu au maneno mengine ya aina hiyo kama yale *mwanamaji*, *mwana-hewa*, *mwanachuo* n.k. maana yao inasitiarishwa. Tukitafsiri sisizi yaani moja kwa moja tutapata *mwana wa maji* ambayo ni sawa na mtoto au mzawa wa maji, na huyu mwana wa maji ni nani? Ni samaki? Hapana, huyu ni mtu, anayeshughulika na maji, na kusema kweli anashughulika na ubaharia sio na maji ya kunywa. Maneno ambatani ya aina hiyo yanaainishwa kama “Komposita mit metaphorischen Erscheinungen” (Fleisher).

Idadi kubwa ya matumizi ya neno la kwanza *mwana* inalifanya lipoteze maana yake ya kisemantiki likitumika kama kijenzi cha kimofolojia cha neno ambatani, jumla ya matumizi yake inalifanya liwe kiambishi maalum cha mnyambuliko wa nomino. Tulinganishe jozi za nomino: *mwanadiplomasia* = *mdiplomasia*, *mwanajiografia* = *mjiografia*, ingawa maneno ya upande wa kulia yanatumika magazetini tu, lakini yamo katika lugha. Tuangalie tena mifano

mingine iliyotolewa kutoka kamusi ya English-Swahili ya mwaka 1996: *mwanafizikia*, lakini *mkemia*, *mwanahistoria*, lakini *mhisabati*. Katika jozi hizo neno *mwana* na kiambishi awali *m-* yanafanya kimsingi kazi ile ile ya kisarufi yaani kazi ya kiambishi.

Ubadilishaji wa maneno huru yawe viambishi unapatikana katika lugha nyingi. Kwa mfano, mtaalam mrusi A. Barkhudarov anafikiri kwamba maneno yaliyo viambishi ni kategoria ya kawaida, na kuwepo kwa mfumo mpana ulio hai wa maneno hayo yaliyo viambishi ni mwelekeo ongozi wa uundaji wa msamiati wa lugha mpya za sanskrit. Kwa maoni yake upo uwezekano wa utumiaji wa neno huru ambalo linafanya kazi ya kiambishi likiwa kijenzi kimojawapo cha neno ambatani na wakati ule ule neno hilo linaweza kutumika kama kawaida, sawa na nomino nyingine. Inamaanisha kwamba maana ya kisemantiki ya maneno yaliyo viambishi inakwenda sambamba na maana yao ya kisarufi (Barkhudarov, uk. 69-76).

Paul J. Hopper anataja kanuni tano za usarufishaji zinazoonekana katika lugha yoyote ile. Kati ya kanuni hizo tano ipo moja inayoitwa "divergence" inayohusika na muachano wa maana za kisarufi za neno huru na kiambishi. Anasema hivi: "When a lexical form undergoes grammaticalization to a clitic or affix, the original lexical form may remain as an autonomous element and undergo the same changes as ordinary lexical items" (Hopper, uk. 22). Anatoa mifano toka lugha ya Kifaransa kwa kulinganisha neno huru *pas* lenye maana ya kileksika "hatua" na kile kijenzi *pas* cha mtindo wa kukana wa kitenzi, maumbo hayo mawili nu sawa kifonolojia.

Inawezekana kuthibitisha maoni hayo juu ya usarufishaji wa neno huru kwa mifano ya Kiswahili tukilinganisha neno ambatani *mwananchi* na nomino huru *mwana* katika fungu la maneno lifuatalo: *mwana* mtakatifu wa nchi ya Tanzania. Katika mfano wa kwanza nomino *mwana* inatumika kama kiambishi awali na haiwezekani kuingiza mofimu zingine kati ya *mwana* na *nchi*. Kutokuwepo kwa uwezekano kama huo ni kigezo kimojawapo cha uanishaji wa neno huru. Katika mfano wa pili nomino ile ile ni neno huru, kwa sababu tunaweza kuingiza mofimu au maneno mengi mengineyo, kwa mfano: *mwana* yule mmoja maarufu wa nchi hii.

Kwa kumaliza ningetaka kujibu swali juu ya kazi ya kisarufi ya leksimu *mwana*: baada ya kuzichunguza maana zake za kisarufi inawezekana kutilia mkazo kwamba katika lugha ya Kiswahili tunashuhudia mwanzo wa kuibadilisha nomino huru *mwana* iwe kiambishi awali cha uundaji wa maneno mapya yanayotaja watu mbalimbali kutokana na kazi, shughuli zao, kuwepo katika vyama n.k. Inawezekana kwamba maneno ambatani yanayoanzia na *mwana* yanaunda ngeli maalum ya nomino (sawa na ngeli ya 1a/2a ya lugha nyingine za Kibantu).

Marejeo

Barkhudarov, A. S. 1960. *Novosanskritskiye formanty slova-affiksy*. Moscow.

Hopper, P. J. 1991. "On some principles of grammaticalization." In: *Approaches to grammaticalization*, ed. by E. C. Traugott and B. Heine.

- Kapinga, Fr. C. 1981. *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam.
- Lehmann, C. 1995. *Thought on grammaticalization*. München.
- Stepanova, M. D. & V. Fleisher. 1984. *Teoreticheskiye osnovy slovoobrazovaniya v nemetskom yazike*. Moscow.
- Wamitila, K. W. 1999. *Kamusi ya misemo na nahau*. Nairobi.

